

December 2018

Aktstycket

Medlemsblad från ArkivCentrum Örebro län



Omslaget

På omslaget är det en illustration hämtad från framsidan av Barnens egen jultidning 1929. Tidningen gavs ut mellan åren 1901–1959. Illustrationen är gjord av Jenny Nyström vars julbilder numera är klassiska. Fler exempel på jultidningsillustrationer finns längst bak i tidningen.



Aktstycket nummer 95

I detta nummer av Aktstycket skriver vi om invigningen av Domus varuhus 1964 i Örebro. Under 1950- och 1960-talen växte det upp stora Domusvaruhus i många svenska städer. I samband med att man i många städer sanerade stadskärnorna och ville rensa ut det gamla och bygga nytt modernt så förändrades städerna.

Vi har även en artikel om bruksherrgården Ölsboda som ligger mellan Degerfors och Svartå. Eller rättare sagt dess trädgård. I Laxå bruks arkiv hittade vi nämligen en detaljerad beskrivning av både de växter och de redskap man hade. Beskrivningen från början av 1800-talet ger en bra bild av vad man hade i en herrgårdsträdgård för 200 år sedan.

Andra lördagen i november är det alltid Arkivens dag. ArkivCentrum hade som vanligt öppet hus och bjöd på utställningar,

tipspromenad och en föreläsning av David Lindén. Mer om Arkivens dag kan man läsa på sidorna 8–9.

Så avslutar vi med lite jultidningsillustrationer under rubriken Vinterplock.

På baksidan finns det en julillustration med tillhörande vers signerad Ruth Milles. Hon var syster till Carl Milles och liksom han var hon skulptör. Men hon målade också bilder för många julkort och svarade för illustrationer i en rad tidningar.



ArkivCentrum
Örebro län

Nikolaigatan 3

702 10 ÖREBRO

Tfn 019-611 29 00

E-post: info@arkivcentrum.se

www.arkivcentrum.se

Öppet måndag-fredag kl 8.30-17.00
samt sista lördagen i månaden (sept-maj)
kl 10.00-14.00.

Tisdagar kvällsöppet kl 17.00-20.00.

Aktstycket

Redaktör Andreas Jeppsson



Tryckeri: Furunäs Grafiska

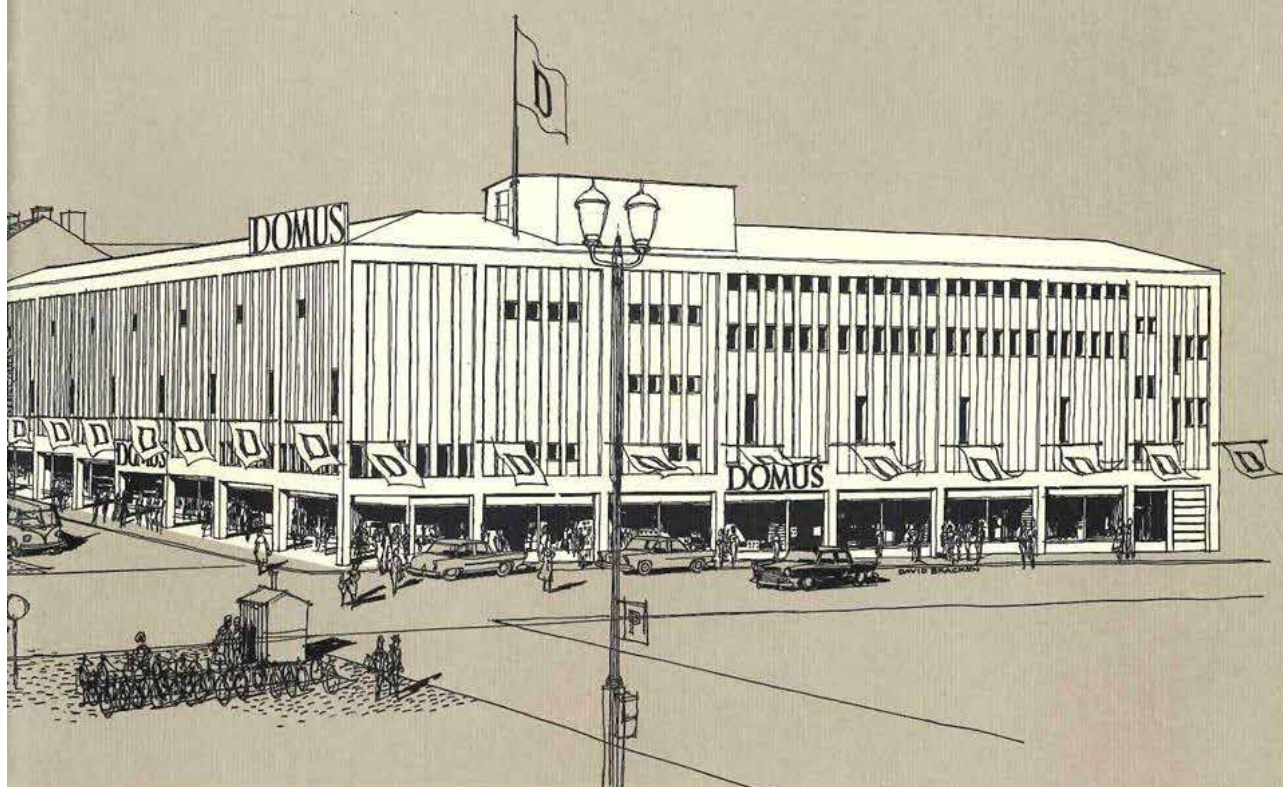
Arkivens dag i Arboga



Robert Wells i Arboga

I ArkivCentrums och Arkiv Västmanlands gemensamma depå i Arboga svängde det ordentligt på Arkivens dag. Håkan Sterner med ett långt förflutet i nöjesbranschen invigde sitt eventarkiv som han deponerat hos Arkivcentrum Arboga. Han hade bjudit in några av de artister som han jobbat med under åren. Bland annat dansaren och koreografen Graham Tainton samt pianovirtuosen Robert Wells stod för underhållningen. Drygt 200 personer besökte Arkivens dag i Arboga.

DOMUS ÖREBRO



Gott och väl en timme innan portarna skulle öppnas samlades det folk på Stortorget. 13:s musikkår konserterade i väntan på att invigningsceremonin skulle starta. Massorna tätnade mer och mer och en kvart innan invigningsdags uppskattade polisen folkmängden kring varuhuset till omkring 3 000 personer.

U ngefär så skrivs det i Nerikes Allehanda när man rapporterar om invigningen av det nya Domus-varuhuset i Örebro som invigdes den 9 april 1964. Det hade då gått tio år sedan den statliga så kallade

saneringsutredningen startade. Den var anledningen till att man rev många av de gamla stadskärnorna och som blev startskottet för den våg av Domusvaruhus som växte upp i svenska städer runt om i landet.

Bilden är framsidan på den broschyr som trycktes i samband med invigningen av Domus på Stortorget i Örebro.

Domus 58:e varuhus

Domus Örebro var det 58:e varuhuset i ordningen som öppnats sedan Varuhusföreningen Domus bildades 1956. "Domuspalatset i Örebro är landets modernaste varuhus" meddelade varuhuschef Olle Skoog, men tillade att redan om ett halvår finns det nog ett ännu modernare varuhus någon annanstans. Domusvaruhusen

poppade upp som svampar under 1960-talet. Som mest fanns det drygt 200 stycken runt om i Sverige och nästan alltid låg de i de centralaste delarna av staden.

Atterlings basarer

Tidigare i det kvarter där varuhuset byggdes hade i slutet av 1850-talet kopparslagaren Carl Atterling varit verksam och hans rörelse växte snart till en framgångsrik mekanisk verkstad. Tomten ramades in av ett ganska högt plank fram till mitten av 1890-talet när Atterling lät uppföra så kallade basarbyggnader längs Stortorget och Kungsgatan. Dessa "Atterlings basarer" blev sedan kvar fram tills de revs 1962, även om en del hade utrymmts redan under 1950-talets senare del.

En rad olika affärer och verksamheter har funnits i dessa basarer under årens lopp. Bland annat fanns där under lång tid Östlunds krut- och jakthandel (senare sportaffär), en cigarr- och tobakshandel, hatt- och modeaffär, möbelhandel och ölhall. I början av 1920-talet tillkom också en

biograf som först hette Rivoli, men som efter 1943 hette Royal.

Köpte kvarteret 1941

Konsum i Örebro hade köpt kvarteret med Atterlings basarer redan 1941, men så sent som i början av 1960-talet var det fortfarande inte bestämt var det nya Domusvaruhuset skulle byggas. Ett alternativ var att man skulle hyra in sig i det då påbörjade Krämarvaruhuset. Nu blev det dock EPA som hamnade i Krämararen och Domus uppfördes vid Stortorget. Bygget av det moderna varuhuset i fyra våningar påbörjades under hösten 1962 och kunde invigas den 9 april 1964.

Lokal prägel och konst

Örebros Domusvaruhus hade då fått en lokal prägel i och med att fasaden hade beklänts med vit och grå Ekebergsmarmor och som bearbetats av Yxhults stenhuggeri. Man hade satsat mycket på att utsmycka varuhuset både på utsidan och insidan för att göra det så attraktivt som möjligt. Även golv och trappor inne i varuhuset var av Ekebergsmarmor. I den

arkadgång som gick längs stortorgsfasaden fanns ett konstverk i fonden av tjärbränt järn och emalj komponerat av arkitekt David Westman.

Från Köpmangatan kunde man ta sig in till det så kallade Domus-torget, som man i en reklam-broschyr kallar "varuhusets gröna oas". I passagen in till torget fanns utsmyckningar av konstnären Monica Dysell-Zetterström och inne på torget en springbrunn med en abstrakt skulptur av skulptören Karl-Emil Bergelin.



FOTO UR ÖREBRO STADS FABRIKS- OCH HANTVERKSFÖRENING ARKIV

Nedan är Atterlings basarer som stod på den tomt där Domusvaruhuset senare byggdes. Till höger ett fotografi på kopparslagare Carl Atterling.



FOTO: BERNHARD HAKELIER. SÄLLSKAPET GAMLA ÖREBROS BILDARKIV

Utsmyckning på torget

I samband med Domusbygget hade man också tänkt att en länge planerad springbrunn eller fontän äntligen skulle uppföras på Stortorget. Tanken på att pryda torget med vattenkonst var inte ny. Redan 1898–1899 hade kamrer Westerling donerat 2 000 kr till att försköna Stortorget med någon form av vattenkonst. Fonden växte under åren och någon gång på 1910-talet skänkte apotekare Mossberg 25 000 kr till staden för samma ändamål. Många skisser och förslag hade lagts fram under åren men någon konstnärlig utsmyckning av torget hade inte kommit till stånd.

Trean vann

Vid byggandet av Domus hade man utlyst en tävling. Det vinnande förslaget, som finns återgett i en broschyr från invigningen av Domus, var en skulptur kallad "Familj" framtaget av arkitekterna Ingemar Hultman och

Lars Malmö samt skulptören Fritz Sjöström. Men skulpturen kom dock aldrig att uppföras då stadens politiker uppenbarligen inte var överens med tävlingsjuryn. En ny tävling utlystes senare på 1960-talet där de tre först placerade bidragen från den första tävlingen fick komma in med nya förslag. Nu vann istället ett bidrag av gruppen som kom på tredjeplats i den första tävlingen, arkitekt Laszlo Marko samt skulptörerna Göran Lange och Jenő Debröczy. Deras nya förslag blev det som verkligen kom att uppföras, men först på hösten 1970 stod det klart. Dess egentliga namn

är "Gamla normer nya former", men är väl i folkmun mest känt som "Likkistan".

Senare blev det gamla Domus-varuhuset en galleria och fick namnet Kompassen. Numera består större delen av huset av restauranger samt några butiker.

Andreas Jeppsson

Nedan syns en skiss av det vinnande förslaget "Familj" som var planerat att stå där "Likkistan" står idag. Till höger är konstverket av arkitekt David Westman. Det sitter fortfarande kvar på sin ursprungliga plats men då man byggt in arkadgången längs Stortorget har den hamnat i ett litet prång och blivit oåtkomlig för allmänheten.



FOTO: ANDREAS JEPSSON

Trädgården i Ölsboda



Utsigt af Ölsbodas vid från Björkens, i Nordväst ifrån Rönns udden. Den 6 Augusti 1805.

*Akvarell av Ölsboda målad
1805 av Johan Gustaf Härstedt.
Originalen finns bland Uppsala
universitetsbiblioteks samlingar.*

I ett inslag på Länsradion i höstas berättade ArkivCentrums Håkan Henriksson om vad som fanns i Ölsboda bruksherrgårds trädgård år 1808. Ett dokument som finns i Laxå bruks arkiv ger oss en bild av hur en herrgårdsträdgård kunde se ut för 200 år sedan.

Herrgården, som ligger vid Storbjörkens strand mittemellan Degerfors och Svartå, ägdes vid denna tid av brukspatron Elias Strokirk. Han hade år 1778 låtit uppföra en ny mangårdsbyggnad av timmer i två våningar och sex år senare uppfördes även två envåningsflyglar. Huvudbyggnaden och flyglarna var brädklädda och rödmålade.

År 1797 uppfördes en så kallad drivhusbyggnad eller orangeri vid strandkanten ett stycke öster om huvudbyggnaden. Förutom ett

drivhusrum fanns där också två rum för trädgårdsmästaren.

Detaljerad beskrivning

Sedan slutet av 1780-talet hade Walter Wistrand varit anställd som trädgårdsmästare vid Ölsboda, men den 1 oktober 1808 lämnade han över ansvaret till den nye trädgårdsmästaren Thomas Wikgren. Vid överlämnandet upprättades en detaljerad beskrivning över vad som då fanns under trädgårdsmästarens ansvar, dels i form av redskap, dels i form av frön, växter

och träd. Tack vare denna förteckning kan vi idag få en bra bild av vad som kunde finnas i en herrgårdsträdgård i början av 1800-talet. Bland växterna som då fanns i drivhuset kan man hitta sex äkta citronträd, tre äkta apelsinträd, ett lagerbärsträd, nio fikonsträd, fyra persiska syrener, ett sibiriskt ärtträd, ett persikoträd, tre valnötsträd och två aprikosträd. Ute i själva trädgården och parken kan man se att det bland annat fanns 68 askar och 33 lindar. Där fanns givetvis också en mängd äppelträd, körsbärsträd, plommonträd samt en del päronträd. För att hjälpa till med pollineringen fanns även åtta bikupor.

Den nye trädgårdsmästaren Thomas Wikgren blev dock inte

Arkivens dag

Arets Arkivens dag blev en lyckad och välbesökt tillställning. Temat för året var *Fest & Glädje* med anledning av att vi firar 400 år av arkiv i Sverige.

Det svenska Riksarkivet räknar nämligen den 16 oktober 1618 som sin födelsedag. Då utfärdades den första svenska kansliordning som föreskrev att en särskilt utsedd sekreterare med två skrivare till sin hjälp, skulle ha till uppgift att svara för rikets arkiv. Upphovsman var den framstående rikskanslern Axel Oxenstierna.

Dessutom firade Arkivens dag 20-årsjubileum. År 1998 hölls Arkivens dag för första gången, 350 arkivinstitutioner höll öppet och besöktes av sammanlagt 35 000 besökare. Det blev så uppskattat att man beslutade att detta skulle bli en årligen återkommande

aktivitet. ArkivCentrum har varit med och haft arrangemang under alla dessa 20 år.

Dokumentet i fokus

Vi valde att fira detta genom att sätta arkivdokumentet i fokus. Utan arkiven och dokumenten skulle vi inte ha vetat så mycket om vår historia, och mycket mer finns att upptäcka.

I våra arkivmagasin gömmer det sig en hel del skatter som bara väntar på att bli upptäckta. Varje förening, organisation eller företag har sin unika historia.

I utställningen ville vi visa bredden av det material som finns i vårt arkiv. Vi hade utifrån enstaka dokument försökt berätta en liten del av den historia som gömmer sig i just sitt unika arkiv och väntar på att bli berättad. Mycket mer finns



det att berätta om varje historia som lyftes fram på affischerna och det finns många fler arkiv som vi skulle kunna ta dokument ur och berätta ytterligare historier om.

Det var många skilda ämnen som togs upp på utställningen, bland annat idrott genom den döve skrikkaren Mauritz

Direktör Greta

På hösten 1916 tog ett antal unga arbetare vid skofabriken Oscar ett för den tiden chockerande beslut, man frågade en kvinna om hon ville bli ledare för en manlig gymnastikavdelning.

Greta Borg (senare Greta Adrian) var mytexaminerad gymnastikdirektör och precis hade återvänt till Örebro anlot utmaningen. Tillsättningen var så stor att det bildades två avdelningar varav hon själv ledde den ena. Efter att ha haft lite problem att sköta det organisatoriska beslutade man på hösten 1917 att bilda en förening, Arbetarnas Gymnastikförening.

För det första att hon som kvinna ledde en manlig gymnastikgrupp sågs som väldigt underligt och rent av olämpligt. Både hon och AGF fick utstå en hel del kritik från hennes manliga kollegor runt om i landet. För det andra så införde hon i uppväningstruppen den "mjukare" form av gymnastik som även hennes man propagerat för.

Greta var också ledare för en kvinnlig uppväningstrupp. Även här bröt hon mot det

traditionella och införde en form av gymnastik som angärades till dans vilken hon själv ackompanjerade. Till gymnastikgruppen införskaffades grå dräkter av silkestrik istället för de traditionella bomullsdräktarna i färgerna blå eller vit. Men inte nog med det, till råga på allt så införskaffades röda gymnastikskor och även detta var ett brott mot traditionen som vägrade mycket validera då röte aldrig tidigare skådats i en gymnastiksal.

Uppväningstruppen som kom att kallas för "De grå" gjorde succé och fick inbjudningar om att uppträda från hela Skandinavien.

Oäkta citronträd

Gräddan Ölsboda ligger i Storbjörkens stränd mellan Degerfors i Svartå. År 1778 le brukspatron Elias Kirk lät uppföra en ny gräddbyggnad av timmer våningar och sex år tre uppfördes även två stingshyllor. Några år re, 1797, uppfördes en så d drivhusbyggnad eller geri vid strandkanten ycke öster om byggnaden.

I slutet av 1780-talet Walter Westrand nställd som rdsmästare, men den ber 1808 lämnade er ansvaret till den dgårdsmästaren

Thomas Wikgren. Vid överlämnandet upptäcktes en detaljerad beskrivning över vad som då fanns under trädgårdsmästarens ansvar, dels i form av redskap, dels i form av frön, växter och träd.

Tack vare denna förteckning kan vi idag få en bra bild av vad som kunde finnas i en hängärdsträdgård i början av 1800-talet. Bland växterna som då fanns i drivhuset kan man hitta sex äkta samt sex oäkta citronträd, tre äkta apelsinträd, ett lagerbärsträd, nio fikonsträd, fyra persiska syrener, ett sibiriskt ärtträd, ett persikoträd, tre valnösträd och

två aprikoträd. Ute i själ trädgården och parken kan man se att det blann annat fanns 68 askar oc 33 lindar. Där fanns giv oc så en mängd lippel: körsbärsträd, plommon samt en del päronträd. hjälpa till med pollineri fanns även åtta bikupo

Tusen kilo björklöv

År 1941 var fruktskörderna så dålig i Närke att musmästare Gerhard Viberg vid Örebro läns norra fruktmusterförening ville utnyttja anläggningen till pressning av grönsaksfrukter.

Traktens ungdomar sattes i arbete med att samla in maskrosblad och nässlor, från trädgårdsmästarna köpte man selleri, kålrötter, spenat m.m. vilket allt pressades till must. Försöken föll väl ut inom några år innehöll sortimentet inte mindre än 25 olika sorter grönsaksfrukter som sammanlagt gav ca 2 000 liter per år.

Sent på hösten pressades även rödlök "som inte alls blir så stark som man skulle kunna tro" berättade mustföreningens ordförande Hilmer Ahrenborg. Dock så är den lite besvärlig att pressa "då löken åstadkommer riktiga tårer hos dem som måste vistas i lokalerna".

Helt annat är det att pressa björklöv. De plockas tidigt på våren och det krävs en hel säck på 20 kg för att få fram en liter. Björklövmusten är bland de dyreste produkterna men den är något alldeles extra enligt Ahrenborg, när man tappar upp den på flaska är det som att stå bredvid en myllad majstång "den är liksom midsommarstämning på flaska".



Sternhammar och gymnastikledarlegenden Greta Adrian samt industrier såsom Glanshammars musteri och gruvdrift i Dalkarlsberg.

Johan Skytte

Historikern, författaren och ledarskribenten på Nerikes Allehanda, David Lindén, föreläste utifrån sin nya bok om Johan Skytte under rubriken *Stormaktstidens läromästare*.

Föreläsningen var mycket läro-

rik och uppskattad och efter den fick åhörarna möjlighet att ställa frågor och köpa den nyutkomna boken. Närmare 80 personer lyssnade till David Lindén.

Svår tipspromenad

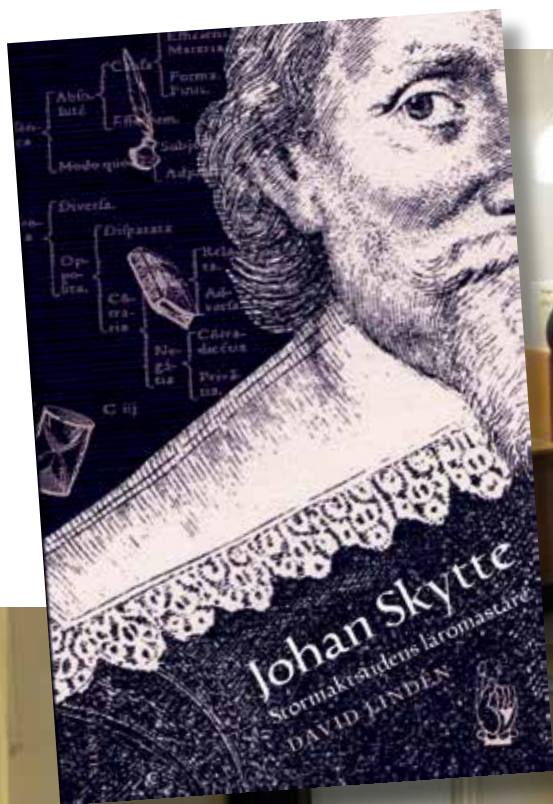
Till vårt utställningsskåp hade vi letat fram bilder och dokument från olika typer av festligheter. Bland annat cirkusannonser, bilder från gökottor och andra tillställningar som kan förknippas med fest & glädje.

Traditionsenligt hade vi även

en tipspromenad som besökarna uppskattade mycket även om de knorrade lite om att den var svår. Kaffe och kaka bjöds det också på.

Sammanlagt under dagen så besöktes arkivet av drygt 100 personer.

Under Arkivens dag besöktes arkivet av lite över 100 personer. Populäraste inslagen under dagen var David Lindéns föreläsning och den svåra tipspromenaden.



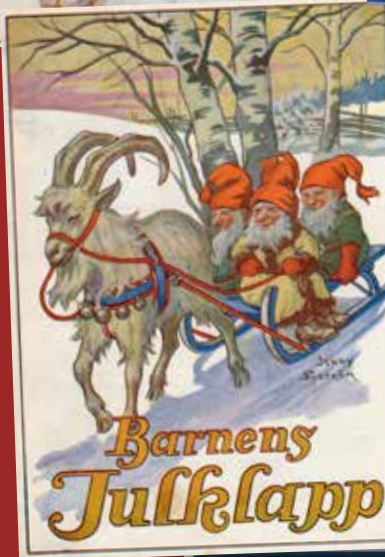
Vinterplåk

Ur Arkivets dolda vrår...

...har vi i år letat fram lite gamla jultidningar. Jultidningar började ges ut i slutet av 1800-talet. Ofta gavs de ut av olika organisationer inom de snabbt framväxande nykterhets-, frikyrko- och arbetarrörelserna, men även olika tryckerier och förlag gav ut egna tidningar. Omslagen hade ofta vad vi idag skulle kalla klassiska julmotiv.

Jenny Nyström var en av de konstnärer som målade dessa omslag och hennes julmotiv är några av de mest kända och älskade. Men det finns en del annorlunda exempel som omslaget längst ner som har en mer fornnordisk klang à la Wagner.

Även dagstidningarna hakade på trenden och började ge ut jultidningar. Olika förlag gav även ut jultidningar för barn. I dessa var det ofta kortare berättelser och ramsor med illustrationer till. På baksidan på detta nummer har vi en illustrerad berättelse på vers som fanns med i Barnens egen jultidning från 1938.



*Vi på ArkivCentrum
önskar alla läsare en*

God Jul

och ett

Gott Nytt År





BARNENS EGEN JULTIDNING



◡ FRAMÅT! HURTIGA TAG! LÅT GÅ! ◡
◡ AXEL ÄR FÖRE, OCH PER SKJUTER PÅ. ◡
◡ KÄLKEN GLIDER SÅ LÄTT PÅ SNÖN. ◡
◡ MARKEN ÄR VIT, OCH GRANEN ÄR GRÖN. ◡

Akvarell av Ruth Milles.